

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA DİL VƏ TƏHSİLİN MİLLİLƏŞDİRİLMƏSİ MƏSƏLƏSİ

Sevinc Soltanmecid qızı Baxşıyeva

ADPU Şamaxı filialı

Email: sevinc.baxsiyeva65@gmail.com

Xülasə

Ədəbi dil məsələsi əsrin əvvəllərində çarizmə qarşı aparılan milli ictimai - siyasi mübarizə prinsipinin önündə gedirdi. Bu prosesdə 1905-ci ildən Əhməd bəy Ağaoğlu və Əli bəy Hüseynzadə tərəfindən təsis edilən “Həyat”, “İrşad”, “Açıq söz” qəzetləri və “Füyuzat” məcmuəsi milli dil və milli mətbuat uğrunda edilən əməli və davamlı mübarizə idi. Həmin illər milli dildə kitabların hazırlanması, dərslərin buraxılması, müntəxabatların tərtib edilməsi ilə çox səciyyəvidir. Mətbuat ana dili, ədəbi dil uğrunda gedən mübarizənin önündə dururdu. “Molla Nəsrəddin” jurnalında çap olunan “Dil”, “Əlifba”, “Dərs kitablarımız”, “Ana dilimiz” və bu qəbildən olan bir sıra məqalələr məhz ana dili probleminə həsr olunmuşdur.

Açar sözlər: ədəbi dil, maarifçilər, milli dil, dərslər, jurnal, mətbuat.

Summary

The issue of literary language was at the forefront of the national social-political struggle against tsarism at the beginning of the century. In this process, the newspapers "Hayat", "Irshad", "Açıq söz" and "Füyuzat" founded by Ahmed bey Agaoglu and Ali bey Huseynzade from 1905. The collection was a practical and continuous struggle for the national language and the national press. Those years are characterized by the preparation of books in the national language, the publication of textbooks, and the compilation of reviews. The press was at the forefront of the struggle for the mother tongue and the literary language. Our mother tongue" and a number of similar articles are dedicated to the problem of mother tongue.

Key words: literary language, educators, national language, textbook, magazine, press.

Azərbaycan maarifçilərinin yaradıcılığında ana dilinin saflığı, bu dilin yad təsirlərdən qorunması, ana dili məktəblərin yaranması, ana dilinin tədrisi kimi məsələlərin mühüm yer tutması izlənilməkdədir və bu tam təbii haldır. Çünki maarifpərvər ziyalılar cəmiyyətin inkişafını dünyəvi elmlərin insanlara çatdırılması yolu ilə ictimai - milli təfəkkürün yüksəldilməsində görürdülər. Ömürlərini doğma xalqın maariflənməsi işinə, həmvətənlərinin elmsizlikdən, cəhalətdən xilasına həsr edən bu fədakar zəka sahibləri bu fikirdə idilər ki, dünyəvi elmlər xalqa doğma ana dilində çatdırılmadan, məhz bu yolla ağıl qələbəsinə nail olmadan cəmiyyəti təhkimçilik buxovlarından, ictimai zülmədən, mənəvi və fiziki köləlikdən, cəhalət zindanından xilas etmək mümkün deyildir.

Xalqın milli taleyində elə hadisələr olur ki, onun inkişafına ağır zərbələr vurur. Ürəkağrısı ilə qeyd edilməlidir ki, azərbaycanlıların şüuru üzərində psixi terror və mənəvi işğal aktı olaraq onun millətinin adı və əlifbası bir əsrdə beş dəfə dəyişdirilmişdir.

1. tatar dili – tatar (1828-1900)
2. türk dili – türk (1918 – 1938)
3. Azərbaycan dili – azərbaycanlı (1938 – 1992)
4. türk dili – türk (1992 – 1995)
5. Azərbaycan dili – azərbaycanlı (1995-ci ildən)

Hazırda Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 21-ci maddəsinə əsasən dövlət dilinin adı – Azərbaycan dilidir.

XX əsr Azərbaycan dilinin ən yüksək səviyyədə inkişaf etdiyi bir dövr olduğunu nəzərə alaraq mən həmin dövrdə milli dilin dövlət dili kimi tanınması uğrunda gedən mübarizədən danışmaq istərdim.

Ədəbi dil məsələsi əsrin əvvəllərində çarizmə qarşı aparılan milli ictimai- siyasi mübarizə prinsipinin önündə dururdu. Bu prosesdə 1905-ci ildən Əhməd bəy Ağaoğlu və Əli bəy Hüseynzadə

tərəfindən təsis edilən “Həyat”, “İrşad”, “Açıq söz” qəzetləri və “Füyuzat” məcmuəsi milli dil və milli mətbuat uğrunda edilən əməli və davamlı mübarizə idi. Həmin illər milli dildə kitabların hazırlanması, dərslərin buraxılması, müntəxabatların tərtib edilməsi ilə çox səciyyəvidir. Bakıda “Nicat”, “Nəşri-məarif” və “Şəfa” kimi nəşriyyatlar fəaliyyət göstərirdi. Həmçinin “Molla Nəsrəddin”in meydana gəlməsi ilə səhnə mədəni nitqi və milli mədəni özünüifadə təfəkkür tərzində də formalaşmışdı. Bu mənada mətbuat ana dili, ədəbi dil uğrunda gedən mübarizənin önündə gedirdi. Jurnalda çap olunan “Dil”, “Əlifba”, “Dərs kitablarımız”, “Ana dilimiz” və bu qəbildən olan bir sıra məqalələri məhz ana dili probleminə həsr olunmuşdur. “Mollanəsrəddinçilər” doğma dili yad kəlmələrlə korlayanları daim tənqid atəsinə tutmuşdur. Onlardan M.S.Ordubadi yeri gəldikcə öz sözünü demiş, göstərmişdir ki, ana dilini bilməyən ziyalıların xalqına xeyir verməsi inanılası deyil. Maarifpərvər yazıçı ilk əvvəl ictimai diqqəti dövlət tərəfindən açılmış məktəblərdə ana dilinin tədris olunmaması faktına yönəlmişdir. Bu mənada “Molla Nəsrəddin” jurnalının 27 oktyabr 1906-cı il tarixli sayında çap olunmuş “Millətpərvər intelligent” adlı felyeton maraqlıdır. Felyetonda ziyalı kimi tanınan şəxsin ana dilində təhsildən kənarda qalması təsvir olunsada, yazıçı bu vəziyyətin kütləviləşməsinə qarşı çıxaraq yazır: “Qiraətxanada oturmuşdum, onda gördüm, poçtdan qəzetləri gətirdilər. Hər çinovnik, hər rəiyyət bir rus qəzeti götürüb oxumağa başladılar. Bizim yanımızda bir abrazovannı müsəlman cavanı oturmuşdu. Həmin qeyrətmənd müsəlman cavana dedim: Ağazadə, siz nə üçün qəzet oxumursunuz? Buyurdu, rus qəzetlərindən boş yoxdur. Dedim, eyib deyil, götür. “İrşad”, “Vəqf”, “Vətən xadimi” və qeyri... qəzetlərdən oxu. Buyurdu, bu qəzetləri mən çürük qəpiyə almaram. Dedim, nə üçün? Bu sözü güldü və dedi: - Ay hərdəmxəyal. Sən necə fitbaz adamsan. Bax, əvvəl budur ki, müsəlman qəzeti oxuyan adamı ruslar dost tutmurlar. İkinci, müsəlman qəzetləri heç bir şey yazmırlar: hey yazırlar, müsəlman belə gəldi, tərəqqi elə getdi. Doğrusu adamın zəhləsi gedir...

Mən bir qədər fikir elədim, sonra əyildim cavana tərəf və qulağına dedim: - Mən ölüm, lotuyana de görüm, niyə müsəlman qəzeti oxumursan? Cavan mənə tərəf çönüb qulağına yavaşca pıçıldadı: - Sən öləsən, müsəlmanca savadım yoxdur.” (3.s.111)

Ordubadi dil məsələsinə tamamilə kompleks yanaşmış, bu nəticəyə gəlmişdir ki, dil probleminin həllində xalq, ziyalı və dövlət eyni səviyyədə həmrəy və maraqlı olmalıdır.

1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması milli dilin siyasi nüfuzunu özünə qaytardı. M.Ə.Rəsulzadə başda olmaqla Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin siyasi hakimiyyəti tərəfindən 1918-ci il iyunun 27-də dövlət dili haqqında qərar qəbul olunur. Türk dili dövlət dili elan olunur. Milli dilin dövlət dili elan olunması milli təhsilin də milli dildə formalaşmasını tələb etmişdir. Bununla bağlı qəbul olunan qərar sənədləri aşağıdakı kimi tərtib edilmişdir.

Birinci və ikinci dərəcə ibtidai məktəblərin, həmçinin orta təhsil müəssisələrinin milliləşdirilməsi haqqında 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurası müvafiq qərar vermişdir.

Bu mövzu bir sıra tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılmışdır. Ə.Z.Abdullayevin fikrinə görə “Cümhuriyyət öz dil siyasətini həyata keçirmək üçün təhsilin çox mühüm sahə olduğunu ön plana çəkdi, belə ki, 28 avqust 1918-ci ildə hökumət ibtidai və orta təhsil müəssisələrində təhsilin ana dilində aparılması haqqında qərar verdi. Qərarla göstərilir ki, 1) bütün ibtidai təhsil müəssisələrində təhsil ana dilində aparılmalıdır; 2) dövlət dili icbari qaydada tədris olunur.”

Təhsilin hamı üçün, həm də icbari olması, qızlarla oğlanların bir yerdə, pulsuz ana dilində təhsil almaq hüququna malik olması böyük nailiyyət idi. Ölkənin çox ağır iqtisadi vəziyyətinə baxmayaraq, yeni hökumət hər yerdə, ən ucqar yaşayış məntəqələrində də ana dilində məktəb açdı, təlim-tərbiyə işlərinin müvafiq aparılmasına nəzarət etdi. Hər cür köhnətipli məktəblər mükəmməl ixtisas verən politexnik məktəblərlə əvəz olundu. Yeni məktəb yeni tədris planı, proqram, dərslik və metodlar tələb edirdi.

Həmin dövrün tələblərinə cavab vətən bir sıra dərslik nümunələri hazırlandı. Dərslik tərtib edən müəllimlərdən biri də Abdulla bəy Əfəndizadə olmuşdur. O, “Son türk əlifbası” dərsliyini 1919-cu ildə Bakıda çap etdirmişdir. Kitab 34 səhifədən ibarətdir. Dərslikdə hərflərin müqayisəli şəkildə öyrədilməsi üçün 32 məşğələ nəzərdə tutulmuşdur.

Dərslik sövti üsulla yazılsa da, vəsaitdə latın və ərəb əlifbası müqayisəli şəkildə verilmişdir. Bu latın qrafikasını bilən kadrların hazırlanmasınadək təhsilin ləngidilməməsinə təmin edirdi.

Araşdırmalar göstərir ki, 1918-1920-ci tədris ilinin əvvəllərində Azərbaycanda 643 ibtidai və 23 orta məktəb fəaliyyət göstərirdi ki, ibtidai məktəblərdə 48070, orta məktəblərdə isə 9611 uşaq təhsil alırdı.

Azərbaycan dili qədim tarixə,rəngarəng dil faktlarına ,səlis səs quruluşuna,sabit qrammatik quruluşa malikdir. Azərbaycan dilinin inkişafı Şah İsmayıl Xətai, N.Nərimanov, M.Ə.Rəsulzadə və Heydər Əliyev kimi dövlət başçıların adı ilə bağlıdır.

Ümummilli liderimiz H.Əliyev ölkəmizə rəhbərliyinin ilk dövründən başlayaraq dilimizin inkişafı istiqamətində məqsədyönlü iş aparmış , mövcud tarixi təcrübəni və müasir dövrün tələblərini nəzərə alaraq mükəmməl dil siyasəti həyata keçirmişdir.

Heydər Əliyevin dil siyasətinə daxildir:

*Azərbaycan SSR-in 1978-ci il Konstitusiyasında Azərbaycan dili dövlət dili kimi təsbit edildi.

*1995-ci ildə ümumxalq səsverməsi yolu ilə qəbul edilən müstəqil dövlətimizin ilk Konstitusiyası ilə dövlət dilinin adı bərpa edildi.

*2001-ci il iyunun 18 - də “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında “Fərmanı ilə 2001-ci il avqustun 1-dən Azərbaycanda bütün media və kütləvi nəşrlərin latın qrafikalı əlifbaya keçilməsi rəsmiləşdirildi, latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçid başa çatdırıldı.

*2001-ci il avqustun 9-da imzaladığı digər Fərmanla avqustun 1–i Azərbaycan Əlifbası və Azərbaycan Dili Günü elan edilib.

*2002-ci ilin sentyabrında “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” Qanun qüvvəyə mindi. Bu qanun ölkə Konstitusiyasına uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi hüquqi statusunu nizamlayır.

Bu siyasət ulu öndərin sadıq davamçısı Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilməkdədir. Cənab Prezidentin ana dilinin dövlət dili kimi geniş, maneəsiz işləkliyi üçün göstərdiyi siyasi qətiyyət, milli iradə, gördüyü məqsədyönlü işlər də Azərbaycan dilinin nüfuzunun yüksəldilməsinə və türk dilləri arasında mötəbər mövqe qazanmasına xidmət edir.

Xalqı xalq edən, milləti millət edən onun ana dilidir. Azərbaycan ədəbi dilinin saflığına daim qayğı göstərilməlidir. Ədəbi dilin tərəqqisi olmadan mənəvi mədəniyyətin inkişafı mümkünsüzdür.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Kərimov Y.Ş. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: 1911.
2. Ruşanzadə R. “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və dövlət dili.” Respublika “qəzeti, 2 avqust 2019.
3. Əliyeva R. “Azərbaycan dilinin inkişafında M.S.Ordubadinin rolu.” Dilimiz varlığımızdır. elmi-publisistik toplusu. Bakı: 2020.